

DOLKSTOOT OF OVER

De rol van het thuisfront in Duitsland tijdens WO I

Welke rol speelde de burgerbevolking in Duitsland in de Eerste Wereldoorlog? Werd de oorlog verloren aan het thuisfront of aan de frontlinie? De Duitse historicus Gerhard Hirschfeld geeft zijn visie op de gebeurtenissen.

Dit is een verkorte weergave van de toespraak die Gerhard Hirschfeld hield op 2 december 2013 bij het Duitsland Instituut (Universiteit van Amsterdam). De volledige Duitstalige versie, inclusief een uitgebreide literatuurlijst, staat op de website www.vgnkleio.nl. Het artikel is vertaald door Daan Schuijt.

Gerhard Hirschfeld is hoogleraar aan het Historisch Instituut van de Universiteit Stuttgart. In 2013 verscheen van zijn hand (samen met Gerd Krumeich) *Deutschland im Ersten Weltkrieg*.

In 1979 noemde de Amerikaanse diplomaat en historicus George Frost Kennan de Eerste Wereldoorlog de 'oer catastrofe van de twintigste eeuw'. Niet alleen leidde de oorlog tot de ondergang van vier grote rijken (Duitse keizerrijk, Russische tsarenrijk, Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk en het Ottomaanse Rijk), maar uit de oorlog vloeide ook het Italiaans fascisme, het Duits nationaalsocialisme en het Russisch bolsjewisme voort. Zelfs tijdgenoten spraken daarom al van de Grote Oorlog. De aanduiding Grote (Oorlog) doelt op het totale karakter van deze oorlog. Het was een *Massen- und Maschinenschlag* die plaatsvond op globale schaal. En het was een oorlog waarin alles geoorloofd leek, van het gebruik van massavernietigingswapens (gas) tot het plegen van genocide (op de Armeniërs). Met als resultaat negen miljoen doden en vijftien miljoen gewonden.

De vraag die ik me stel is nu of dat totale karakter van de oorlog oversloeg op de burgermaatschappij. Anders gesteld: hoe 'totaal' ervoer het Duitse thuisfront de realiteit van de oorlog? Hoe ontwikkelde zich de wisselwerking tussen het thuisfront en de frontlinie in de loop van de oorlog? En ten slotte de centrale vraag: werd de oorlog verloren aan het thuisfront of aan de frontlinie?

In 1914 waren het thuisfront en de frontlinie nog duidelijk gescheiden. Aan het thuisfront kende men louter economische zorgen, zoals het voorzien in levensonderhoud, waarborg voor behoud van inkomen en de overgang op een oorlogseconomie. Bij het uitbreken van de oorlog overheerste patriotisch enthousiasme, maar dat kon de dreigende vooruitzichten en het gevoel van onzekerheid nauwelijks verhullen. Tijdgenoten wisten niet goed wat

hen te wachten stond en wat ze met de situatie aan moesten. Al in de eerste dagen van augustus kwam er door die onzekerheid een bankrun op gang, waarbij vooral de kleine spaarders hun tegoeden opeisten. En lange rijen voor de kruidenier, bakker en slager wezen op hamstergedrag.

MET KERST WEER THUIS

Slechts een enkele politicus was het aan het begin van de oorlog duidelijk welke enorme eisen een langdurig conflict aan de economie en financiën van het land zouden stellen. Net als in Frankrijk en Engeland gingen de politici en militairen in Duitsland ervan uit dat hun jongens met de kerst weer thuis zouden zijn. De politiek dacht daarom voldoende te hebben gedaan door wat noodmaatregelen en wetten af te kondigen rondom zaken als de verminderde import. De nauwelijks te verbergen nederlaag aan de Marne in september 1914 had

MACHT?

echter een waarschuwingssignaal moeten zijn. Maar pas het snel oplopende tekort aan munitie aan alle Duitse fronten in oktober 1914 deed de politici de ogen openen voor het feit dat de Duitse maatschappij zich op een langdurige oorlog in moest gaan stellen.

Gedurende de oorlog halveerde de industriële productie bijna. De inkomsten in de landbouwsector liepen ook hard terug. De Duitse boeren verbouwden een derde minder dan vóór 1914; er waren te weinig paarden en machines, veel bedrijven hielden op te bestaan en er was een algemeen gebrek aan meststoffen en zaaigoed. De stagnatie van ingevoerde grondstoffen dwong de Duitse boeren deze zelf te verbouwen (wat nauwelijks lukte) of op vervangende producten over te gaan. *Ersatz* (vervanging) werd een geveugelde uitdrukking en de instructies voor het prepareren van – meestal minderwaardige – surrogaten raakten steeds wijder verbreid.

De private consumptie, hoewel erg belangrijk voor de moraal aan het thuisfront, was het kind van de rekening van de Duitse oorlogseconomie. Waar de toestand in de voedings- en verzorgingssector in Frankrijk en Engeland dankzij de levensmiddelenrantsoenering enigszins draaglijk bleef, moest de Duitse bevolking haar consumptie wezenlijk verminderen. Dat was deels het gevolg van de Engelse zeeblokkades, maar deels ook van het volkomen inefficiënte Duitse systeem van voedselverdeling, een waar bureaucratisch monstroom. De al in 1914 ondernomen poging van de regering om maximumprijzen voor levensmiddelen in te voeren om zo de verzorging van de bevolking te kunnen garanderen, strandde al snel in het 'doodlopend steegje van de staatsgeleide planeconomie' (Hans-Peter Ullmann).

EMANCIPATIE OP HUURBASIS

Verrassend succesvol was de bezetting van de vrijgekomen arbeidsplaatsen nadat de mannen naar het front vertrokken. Voor grote ondernemingen was de herbezetting makkelijker dan voor kleine industrieën en handwerkbedrijven. De verhoudingen binnen de bedrijven veranderden wel. De volwassen mannelijke werknemers werden namelijk vervangen door jonge, nauwelijks opgeleide arbeiders, later ook door krijgsgevangenen en gastarbeiders en ten slotte door vrouwen. Aanvankelijk bleven de aantallen vrouwelijke werknemers bij de verwach-

tingen achter, omdat ondernemingen zich terughoudend opstelden tegenover vrouwen die mannenwerk zouden verrichten. Soms moesten vrouwen verklaringen ondertekenen waarin stond dat zij hun werkplek na de oorlog weer vrijwillig zouden verlaten. Pas naarmate de oorlog verstreek, tekende zich een daling in de traditioneel 'vrouwelijke' sectoren als textiel en kleding af en nam het aantal vrouwelijke werknemers in de oorlogsgelateerde industrieën toe (machinebouw, metaalbewerking, elektrotechniek en chemische industrie). Hoewel de Duitse oorlogseconomie een relatief hoog aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten kende, moet de emanciperende werking niet overschat worden (historica Ute Daniel gebruikte de term 'emancipatie op leenbasis'). De nederlaag en de revolutie daarna hielpen bij het verkrijgen van algemeen kiesrecht voor vrouwen in 1919, maar veranderden weinig aan de sociale realiteit in de fabrieken en bedrijven. De meeste vrouwen moesten na de oorlog hun 'mannenplek' op de arbeidsmarkt weer afstaan. Voor de zogenaamde 'oorlogsgezinnen' waarvan de echtgenoot of vader aan het front verbleef, betekende de oorlog een extra zware belasting. Naast de dagelijkse bekommering om het lot van de kostwinner waren er de zorgen om het levensonderhoud (terwijl de levensstandaard vóór de oorlog al bescheiden was). Ondanks wat compensatie van de overheid en andere sociaal-politieke maatregelen – zoals het bevriezen van de huren vanaf augustus 1914 – betekende de oorlog een sterke vermindering van het gezinsinkomen en een achteruitgang van de openbare diensten. Gemeenten organiseerden eigen charitatieve programma's, vaak met hulp van de kerk of andere hulporganisaties. In Freiburg ontstonden op die manier drie naaiateliers waar ongeveer tweeduizend vrouwen tegen geringe betaling konden werken. Andere steden konden de staatstoelage zelf nog wat verhogen. Gedurende de oorlog ontstond er zo een ware lappendeken van ►

Linkerpagina: *Wij spelen Wereldoorlog!*, Prentenboek van Ernst Kutzer, waarin de oorlog als een grappig verkleedavontuur wordt voorgespiegeld. Het hoorde bij de 'patriottische opvoeding'. Rechts: Veldhospitaal in Mühlhausen. Het werk van de verpleegsters in deze ziekenhuizen werd gezien als een patriottische daad.

In de rij voor een winkel met levensmiddelen in Berlijn, 1917. Bundesarchiv.

maatschappelijke ondersteuningsinitiatieven. In 1915 waren circa vijf miljoen gezinnen van staats-hulp afhankelijk, een derde van alle huishoudens. En dan moest de zwaarste tijd nog komen.

BURGERVREDE DER GESLACHTEN

Doorslaggevend voor het nog enigszins functioneren van het thuisfront was de bijdrage die vrouwen leverden. Politici en militairen propageerden de van oudsher traditionele bezigheden van veel vrouwen – in het huishouden, de verzorging of als hulp in de landbouw – als oorlogsbijdrage die exclusief door vrouwen geleverd kon worden. Ook de overwegend burgerlijke vrouwenbewegingen lieten een dergelijk geluid horen, met de in 1866 door keizerin Augusta opgerichte conservatieve Vaderlandse Vrouwenvereniging voorop. Al op 2 augustus 1914 verspreidde deze vereniging de volgende boodschap: ‘Ter verdediging van ons lieve vaderland trekt het Duitse leger het zwaard voor de keizer en het rijk. Onze echtgenoten, zonen en broers spoeden zich naar de vlaggen, met vreugde bereid om met God hun bloed en leven in te zetten voor koning en vaderland. Van Duitse vrouwen en meisjes wordt dezelfde toewijding verwacht en dezelfde opofferingsgezindheid als van zijn zonen.’ Deze door de vrouwenbewegingen met zoveel pathos uitgesproken gelijkheid tussen man en vrouw verleidde de historica Susanne Rouette tot de metafoor van een ‘burgervrede der geslachten’. Vrouwen dienden zich dus vooral toe te leggen op de rollen die zij in de door mannen gedomineerde wilhelmische samenleving ook al lang voor de oorlog innamen: als de opofferende zuster of verpleegster, klaar om op stap te gaan met het leger, of thuis als zorgende huisvrouw en moeder. Met name de ziekenverzorging in de veldhospitalen achter het front en die in zieken- en rusthuizen thuis bleek het domein te worden van vrouwen uit de hogere

burgerij. Bijna twee vijfde van het volledige verzorgende personeel werd in de veldhospitalen achter het front ingezet. Het betrof 92.000 vrouwen, doorgaans zeer slecht betaald en onderworpen aan een ijzeren discipline. Het beeld van de ziekenzuster aan het front was onlosmakelijk verbonden met het idee van vrouwelijk patriottisme.

MOREEL VERVAL

Naast gebrek en armoede betekende de oorlog ook moreel verval. De tekorten zetten veel mensen aan tot diefstal van voedsel, kleding en andere zaken die zij nodig hadden om te overleven. De oorlogssituatie leidde ook tot frustraties die hun uitweg vonden in relletjes en vechtpartijen met overheidsdienaren. Tussen 1914 en 1918 verdubbelde het aantal veroordelingen van jongeren in vergelijking met de periode direct voor de oorlog. Wat betreft winkeldiefstallen was met name het aandeel van die jongens groot waarvan thuis de vader weg was en waarover de moeder de controle was kwijtgeraakt. In kranten las men berichten over jongeren die hele dagen van school wegbleven om op de zwarte markt hun graantje mee te pikken. In Keulen liep het aantal jongens dat voortijdig van school ging op van vijftien procent in 1914 tot maar liefst 47 procent in 1918. En de helft van de jongens in deze regio had geen middelbareschooldiploma. De oorlog zorgde ook voor een drastische terugval van het geboortecijfer. In Berlijn was er een afname van 54 procent tussen 1913 en 1918. Na een korte hausse van oorlogshuwelijken in de nazomer van 1914, daalde het huwelijkscijfer snel. Zowel potentiële huwelijkskandidaten als getrouwde mannen die normaliter een gezin zouden stichten, bevonden zich nu in de loopgraven en velen zouden niet terugkeren. Bovendien heeft onderzoek van sociaal historica Ute Daniel uitgewezen dat vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog veel bewuster met geboorteplanning en -beperking omgingen. Vooral arbeidervrouwen begrepen dat een kind veel kosten en zorgen met zich mee zou brengen. De noodzakelijke kennis over voorbehoedsmiddelen kregen de vrouwen niet zelden van hun man als deze met verlof was. Tijdens hun opleiding kregen de soldaten een soort seksuele voorlichting met aandacht voor voorbehoedsmiddelen in verband met geslachtsziekten die ze in de rondreizende bordelen net achter de frontlinie konden oplopen. Het thema seksualiteit kwam in deze periode sowieso in het middelpunt van de publieke belangstelling te staan. Het werd een thema van ‘nationaal belang’ (Lutz Sauerteig). Dat blijkt niet alleen uit de overheids campagnes om het geboortecijfer op te krikken, maar ook uit het voortdurende debat over

echtelijke (on)trouw nu man en vrouw vaak voor zo lange tijd gescheiden van elkaar leefden. Verdenkingen van ontrouw vielen vaker op vrouwen dan op mannen: in de loopgraven waren immers geen vrouwen en de man kreeg hooguit twee weken verlof in een jaar. Voor een vrouw betekende een dergelijke verdenking vrijwel altijd verstoting uit de gemeenschap, zeker in dorpjes of kleinere steden. Vooral als er een krijgsgevangene in het spel was, schroomden lokale kranten niet de naam en het adres van de ontrouwe echtgenote te publiceren.

KOOLRAPENWINTER

De wintermaanden van 1916 en 1917 brachten de koudste vorstperiode sinds de eeuwwisseling. Weeklang lag de binnenvaart plat. Scholen, bioscopen en theaters werden gesloten. De levering van brandstoffen, hout en kolen liep dramatisch terug. Tegelijk daalde de levering van voedingsmiddelen naar een nieuw dieptepunt. Veel stadbewoners moesten het met hooguit duizend calorieën per dag doen. Ziektes als gevolg van ondervoeding namen endemische proporties aan. Meerdere factoren droegen hieraan bij: schaarste aan broodgranen, een slechte oogst in 1916, de aardappelrot die de helft van de oogst van de winteraardappelen vernietigde, verdere uitputting van de landbouwgrond door de groeiende behoefte van de legers en ten slotte de ernstige gevolgen van de Britse zeeblokkade. Het gebrek aan brood en aardappels leidde tot een hongersnood die als *Steckrübenwinter* of *Kohlrübenwinter* (bieten en koolraap) in het Duitse collectieve geheugen gegrift staat.

De rampzalige gevolgen van de knelpunten op het gebied van voeding en leveringen van producten zorgden aan het thuisfront voor een veranderende blik op de oorlog. Stakingen en openlijke protesten tegen de ontoereikende hoeveelheid levensmiddelen kwamen steeds vaker voor. Het zo vaak opgeroepen beeld van de eensgezinde en vastbesloten volksgemeenschap spatte in deze winter uiteen. Stad en platteland kwamen daarbij recht tegenover elkaar te staan. Boeren werden als koudhartige egoïsten gezien die de aardappelen nog liever aan hun varkens te eten gaven dan ze tegen een te lage (vastgestelde) prijs te verkopen. De boeren kreunden echter onder de buitenproportionele regeling en namen het de regering kwalijk alleen oog voor de consument te hebben. Voor de kleine

'DE NOODZAKELIJKE KENNIS OVER VOORBEHOEDSMIDDELEN KREGEN DE VROUWEN NIET ZELDEN VAN HUN MAN ALS DEZE MET VERLOF WAS'

boerenbedrijfjes die feitelijk niet veel meer dan zelfvoorzienend waren, ging dit zeker op. Dit soort bedrijfjes in het zuiden en westen van Duitsland werden bijzonder hard getroffen. De grote landerijen in het noordoosten, in bezit van invloedrijke aristocraten, hadden juist voordeel van de overheidsmaatregelen.

DIEPTEPUNT

Aan het begin van het derde oorlogsjaar bereikte de stemming in Duitsland een voorlopig dieptepunt, zowel aan het front als thuis. Tevergeefs probeerde generaal Erich Ludendorff met zijn campagne *Vaterländischen Unterricht* (patriottische opvoeding) eind 1916 met speciaal daarvoor aangestelde officieren de strijdgeest onder de soldaten en de burgerbevolking aan te wakkeren. Tot de beoogde *furor teutonicus* van de eerste oorlogsmaanden kwam het echter niet meer. De aan het begin van de oorlog gepropageerde idealen van zelfopoffering en onbaatzuchtige toewijding aan het vaderland waren door de massale aantallen doden en de grote ontberingen volkomen verouderd. In plaats daarvan werd het vermogen tot lijden op de proef gesteld, alsook het vermogen om door te zetten onder extreme omstandigheden. Het sneuvelen van een soldaat kreeg hierdoor een nieuwe dimensie. Veel soldaten en hun verwanten thuis zagen de dood op het slagveld niet langer als onderdeel van een rechtvaardige oorlog of als een nationalistisch of christelijk doel. De soldatendood werd een individueel verlies, zoals af te lezen is aan de levensgeschiedenis van de graficus en beeldhouwer

Een levensmiddelenkaart voor vlees uit 1916.

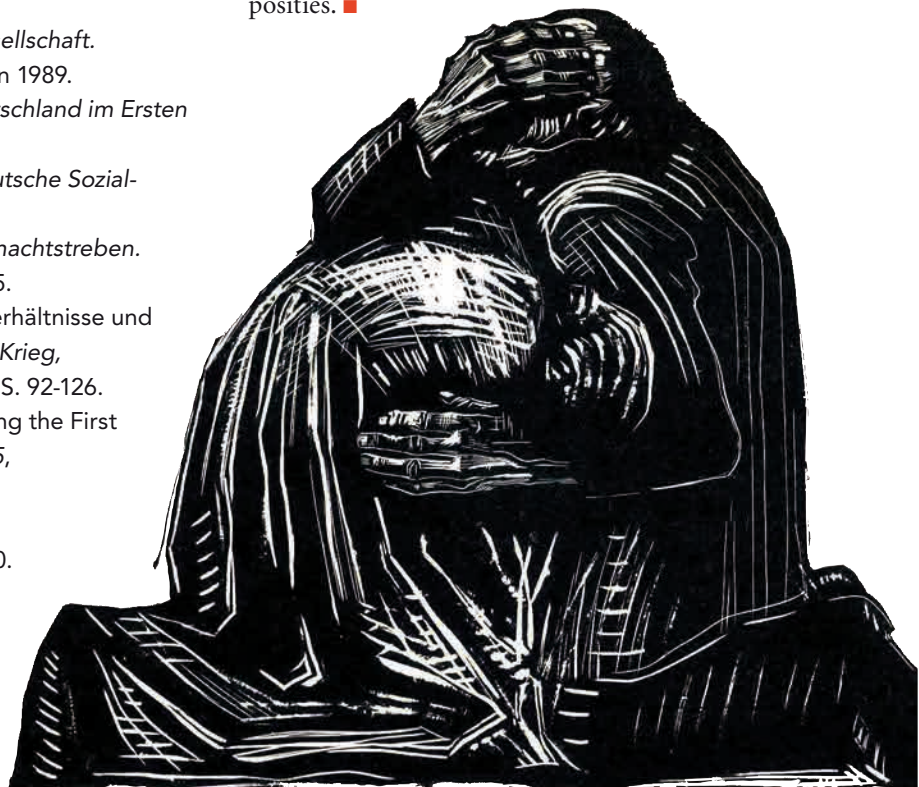
Houtsneede van Käthe Kollwitz uit de serie *Krieg*, 1923. Titel: *De ouders*.

Käthe Kollwitz, van wie de jongste zoon Peter als oorlogsvrijwilliger al in oktober 1914 in Vlaanderen gesneuveld was. Begroette zij de oorlog in 1914 nog instemmend, na de wapenstilstand maakte ze een serie houtsnedes onder de titel *Krieg* die duidelijk een aanklacht tegen de oorlog was.

Het mislukken van het voorjaarsoffensief in 1918, dat met de inzet van enorme hoeveelheden manschappen en materieel gepaard ging, zorgde voor een ineenstorting van de moraal aan het westfront. Steeds minder soldaten waren bereid hun leven in een duidelijk verloren oorlog te riskeren. Bij duizenden deserteerden ze. Militair historicus Wilhelm Deist spreekt van een 'verborgen soldatenstaking'. Volgens de officiële cijfers werden er in de laatste oorlogsmaanden tussen de 750.000 en een miljoen soldaten als afwezig (maar niet gesneuveld) opgegeven. Deze gehekelde opstelling van soldaten werd door nationalist en revisionisten later als reden voor de nederlaag genoemd. Het zou de bekende dolkstoot in de rug van het zegenrijke leger geweest zijn, toegebracht door sociaaldemocraten, Joden of zelfs door het thuisfront. De opmaat naar deze dolkstootlegende is afkomstig van Von Hindenburg, de leider van het derde leger van de Duitsers. Hij haalde in 1919 voor een onderzoekscommissie van de overheid de omstreden woorden van de Britse militair historicus Frederic Maurice aan

dat 'het Duitse leger door de burgerbevolking in de rug gestoken is'. Als zondebok werden bijvoorbeeld de vrouwen aangewezen. Zij zouden hebben nagelaten hun mannen aan het front aan te moedigen om door te zetten. Zij zouden hun mannen gedemoraliseerd hebben met hun zogenaamde 'ellendebriefjes' (waarin zij vertelden over de ontberingen aan het thuisfront) en hun defaitistische uitlatingen (allemaal nauwkeurig geregistreerd door de geheime politie). Na de oorlog zouden verschillende politici – Hitler als bekendste – nog gretig gebruikmaken van deze dolkstootlegende.

In werkelijkheid werd deze oorlog niet verloren door de vrouwen aan het thuisfront, noch door de soldaten in de loopgraven. Verloren had ieder die vier jaar lang *gegen eine Welt von Feinden* (uitspraak van de keizer in augustus 1914) streed voor onbegrensde oorlogsdoelen en door propaganda verspreide ideeën, maar die het Duitse Rijk nooit of te nimmer kon realiseren. Ondanks de aanvankelijke successen van de Centralen, ondanks de stabilisatie van de beide fronten en de ongekend hoge verliezen aan manschappen en materieel bij de Somme, bij Verdun en in Vlaanderen en ondanks de Siegfrieden van Brest-Litovsk kon het Duitse leger uiteindelijk niet op tegen de economische en militaire middelen van de geallieerden. De door de staat en kerkelijke instanties regelmatig bekritiseerde moraal van het thuisfront en van de frontsoldaten had daar feitelijk nauwelijks invloed op. Die moraal weerspiegelde slechts de sterk veranderende werkelijke machtsposities. ■

LITERATUUR

- ROGER CHICKERIN - *Freiburg im Ersten Weltkrieg. Totaler Krieg und städtischer Alltag 1914-1918*, Paderborn u.a. 2009.
- UTE DANIEL - *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 1989.
- GERHARD HIRSCHFELD en GERD KRUMEICH: *Deutschland im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt a. M. 2013.
- JÜRGEN KOCKA - *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914-1918*, Göttingen 1973.
- WOLFGANG J. MOMMSEN - *Bürgerstolz und Weltmachtstreben. Deutschland unter Wilhelm II, 1890 bis 1918*, Berlin 1995.
- SUSANNE ROUETTE - *Frauenarbeit, Geschlechterverhältnisse und staatliche Politik*, in: *Eine Welt von Feinden: Der Große Krieg, 1914-1918*, hg. v. Wolfgang Kruse, Frankfurt a. M. 1997, S. 92-126.
- LUTZ SAUERTEIG - *Sex, Medicine and Morality During the First World War*, in: *War, Medicine and Modernity, 1860-1945*, Stroud 1996, S. 167-188.
- *Sittengeschichte des Weltkrieges*, hg. v. MAGNUS HIRSCHFELD u. ANDREAS GASPAR, Leipzig/Wien 1930.
- HANS-PETER ULLMANN - *Kriegswirtschaft*, in: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, S. 220-232.
- HANS-ULRICH WEHLER - *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 4: *Vom Beginn des ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949*, München 2003.